



شورای سیاستگذاری حوزه های علمیه خواهران

مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران

معاونت پژوهش

استان قم، شهر قم، مرکز تربیت مدرس صدیقه کبری (سلام الله علیها)

عنوان

بررسی تطبیقی علم واجب از دیدگاه ملاشمساگیلانی و

ابن سینا و میرداماد با تأکید بر رساله علم الواجب

استاد راهنما

دکتر محمد جلال الدین ملکی

نگارنده

زینب نانکلی

سال تدوین

زمستان ۱۴۰۴

مدرکز

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مهر ان

تحمديه:

ستایش و سپاس، آن وجودی را سزااست که ذات او مبدأ همه کمالات و عین علم مطلق است. او که آغازی ندارد و وجودش بنیاد هر هستی و متعلق هر معرفتی است. حمد بی حد آن فاعلِ علیم را که علم او عین ذات اوست و هیچ دانشی از او مستتر نیست. او واجب‌الذات است و کمال او در علم به ذات و نظام احسن آفرینش متجلی است. اوست که هر چه در عالم هست، در سعه علم لایتناهی‌اش جای دارد. تقدیس باد ذاتی که منبع و منتهای هر حقیقت فلسفی است و هرگونه جستجوی حکیمانه در باب صفات او، بازگشتی به سوی عظمت اوست.

- خدایی که آفرید جهان را، انسان را، عقل را، علم را، معرفت را، عشق را
- پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم که با مهر و محبت و صبر، انسان را بر سر سفره تربیت الهی نشاند و او را از ذلال معرفت سیراب ساخت.
- ائمه معصومین که با گفتار و اعمال خویش مسیر هدایت انسان ها را منور ساختند.
- به محضر نورانی مولایمان، ولی نعمتمان، حضرت بقیة الله الأعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف که در مکتب نورانی شان توفیق شاگردی یافتیم و همواره از دعای خیرشان امیدبخش مسیرمان بوده ایم.
- و به محضر ولی فقیه زمان، حضرت آیت الله العظمی امام خامنه ای مد ظله العالی که چراغ راه و مقتدای اندیشه و عمل ماست.
- تمام شهدای راه اسلام و بالخصوص شهدای جنگ تحمیلی که در حفظ میراث پیامبر و ائمه معصومین جان خودشان را نثار کردند.
- به روح پدر بزرگوارم و مادر عزیزم به پاس محبت های بی دریغشان که هرگز فروکش نمی کند.
- و نیز تمام کسانی که مرا از تجربه علم و معرفت خویش بهره مند ساختند.

تقدیر و تشکر:

سپاس و ستایش بی‌کران، سزاوار پروردگار مهربانی است که همواره الطافش شامل حال من بوده و توفیق پیمودن این راه را روزی‌ام ساخت.

بر خود وظیفه می‌دانم نخست از اساتید بزرگوار، به‌ویژه استاد راهنمای محترم جناب دکتر محمد جلال‌الدین ملکی که با راهنمایی‌ها، دلسوزی‌ها و حمایت‌های علمی ارزشمند خود، مرا در تدوین این پایان‌نامه یاری فرمودند، صمیمانه سپاسگزاری کنم.

از والدین عزیزم، که با عشق، دعای خیر، و فداکاری خستگی‌ناپذیرشان، همواره پشتیبان و مشوق من در مسیر علم‌آموزی بودند، با تمام وجود تقدیر و تشکر می‌نمایم.

همچنین از معاون پژوهش خانم جلیل زاده کمال قدردانی و تشکر دارم.

در پایان، از همه دوستان و همراهان گرامی که با محبت و دلگرمی‌های خود مرا یاری کردند، تشکر می‌نمایم. از درگاه خداوند متعال برای همه عزیزان عمر باعزت سرشار از عافیت و عاقبت بخیری خواستارم.

چکیده:

این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای، به بررسی تطبیقی مسئله «علم واجب‌الوجود» در اندیشه ملاشمسا گیلانی، ابن‌سینا و میرداماد با تأکید ویژه بر رساله خطی و کمتر پژوهیده شده علم الواجب می‌پردازد. در بخش مباحث مقدماتی، مفاهیم کلیدی از جمله «علم واجب‌الوجود» و اصطلاحات وابسته با تکیه بر منابع فلسفی معتبر و قرآنی و لغوی تعریف شده است. مسئله علم الهی، به‌ویژه چگونگی علم ذات بسیط واجب‌الوجود به کثرات ممکنات، از بنیادی‌ترین و مناقشه‌برانگیزترین مباحث الهیات فلسفی در سنت حکمت اسلامی به شمار می‌رود. در این میان، ملاشمسا گیلانی با ارائه قرائتی مستقل از علم واجب، کوشیده است از دوگانه رایج علم حصولی و علم حضوری فراتر رود و نظریه‌ای مبتنی بر «انکشاف وجودی ذات برای ذات» مطرح سازد. این دیدگاه، ضمن حفظ بساطت ذات الهی، تبیین تازه‌ای از نسبت علم الهی با اشیای متغیر ارائه می‌دهد. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و رویکرد تطبیقی، ابتدا به ترجمه و تحلیل مفهومی رساله علم الواجب پرداخته و سپس مبانی معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی این نظریه را در مقایسه با نظریه علم فعلی و صور مرتسمه در فلسفه ابن‌سینا و نیز تبیین دهری و فرازمانی علم الهی در اندیشه میرداماد بررسی می‌کند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که نظریه ملاشمسا گیلانی، هرچند در امتداد سنت سینوی و دامادی قرار دارد، اما با تأکید بر عنصر انکشاف وجودی، واجد استقلال مفهومی و نوآوری معرفتی است و می‌تواند به‌عنوان الگویی بدیل در تحلیل علم الهی ارزیابی شود. این پژوهش، علاوه بر احیای یک متن خطی مهجور، درصدد تبیین جایگاه این نظریه در تاریخ تطور فلسفه اسلامی است.

واژگان کلیدی: ابن‌سینا، انکشاف وجودی، علم الهی، علم واجب، ملاشمسا گیلانی، میرداماد.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
کلیات تحقیق	۶
۱-۱- بیان مسئله و تبیین موضوع	۶
۲-۱- اهمیت و ضرورت مسئله	۷
۳-۱- اهداف پژوهش	۸
۱-۳-۱- هدف کلی	۸
۲-۳-۱- اهداف فرعی	۸
۴-۱- پیشینه مسئله	۸
۵-۱- روش تحقیق	۱۰
۱-۵-۱- سوال اصلی	۱۰
۲-۵-۱- سؤالات فرعی	۱۰
۶-۱- فرضیه‌های تحقیق	۱۱
۱-۶-۱- فرضیه اصلی	۱۱
۱-۶-۲- فرضیه‌های فرعی تحقیق	۱۱
۷-۱- روش تحقیق و گردآوری اطلاعات	۱۲
۸-۱- سازماندهی تحقیق	۱۲
۹-۱- نوع تحقیق	۱۲
۱۰-۱- موانع و مشکلات تحقیق	۱۲
۲- مفهوم شناسی	۱۳

- ۱-۲- معنای علم الواجب: ۱۳
- ۲-۲- معنای علم حضوری: ۱۴
- ۳-۲- معنای علم حصولی: ۱۵
- ۴-۲- معنای علم دهری: ۱۶
- ۵-۲- معنای انکشاف وجودی: ۱۸
- ۶-۲- معنای صور مرتسمه: ۱۹
- ۷-۲- علم الواجب در فلسفه اسلامی ۲۱
- ۳- معرفی میرداماد ۲۲
- ۴- معرفی ابن سینا ۲۴
- ۵- معرفی ملاشمسا گیلانی ۲۵
- نتیجه گیری فصل اول ۲۶
- مقدمه: ۳۰
- ۱- تحلیل نظریه علم به نحو انکشاف ۳۱
- ۱-۱- حقیقت علم و پیوند آن با انکشاف وجودی ۳۱
- ۱-۱-۱- تعریف علم = وجود رابط ۳۱
- ۱-۱-۲- استقلال وجودی ۳۱
- ۱-۱-۳- نفی عالمیت ماده ۳۲
- ۱-۱-۴- اختصاص علم به مجرد ۳۲
- ۱-۲- حضوری بودن علم و تشکیک در مراتب حضور (علم حضوری اقوی) ۳۲
- ۱-۱-۲- اعتباری بودن تقسیم حصولی/حضوری ۳۳
- ۱-۲- علم بالکنه / بالوجه ۳۳

- ۳۳-۲-۱- تشکیک علم حضوری ۳۳
- ۳۴-۲-۱- علم حضوری اقوی / تمثیل سایه ۳۴
- ۳۵-۲-۱- تفکیک حضور و وجود ۳۵
- ۲- بررسی دلایل نفی علم حصولی و حضوری مصطلح در مقام ذات واجب ۳۵
- ۳۶-۱-۲- علم خدا به ذاتش و عینیت علم ذاتی با ذات واجب ۳۶
- ۳۷-۲-۲- قاعده ظهور و انکشاف تام به عنوان مبنای اثبات علم بودن ذات واجب ۳۷
- ۳۸-۳-۲- علم تفصیلی در مرتبه ذات ۳۸
- ۳۹-۴-۲- علم الهی، فراتر از حصولی و حضوری ۳۹
- ۴۳-۵-۲- دفاع از دیدگاه ابن سینا در بحث علم الهی به جزئیات ۴۳
- ۴۵-۳- تبیین نسبت علم بالذات واجب الوجود ۴۵
- ۴۵-۱-۳- علم واجب به ماسوای ذات و علم قبل از ایجاد ۴۵
- ۴۶-۲-۳- تبیین نوینی از دیدگاه ابن سینا در علم قبل از ایجاد ۴۶
- ۴۹-۳-۳- علم الهی اساساً تفصیلی است ۴۹
- ۵۱- نتیجه‌گیری فصل دوم ۵۱
- ۵۴- مقدمه ۵۴
- ۵۵-۱- تبیین نظریه علم دهری ۵۵
- ۵۵-۱-۱- تعریف و مبانی حدوث دهری نزد میرداماد ۵۵
- ۵۸-۱-۲- تمایز حدوث دهری با حدوث زمانی و قدم سرمدی ۵۸
- ۶۰-۳-۱- دهر به مثابه وعاء ثبوت معلوم در نظریه علم دهری ۶۰
- ۶۲-۴-۱- سرمدیت علم الهی و دهریت علم مخلوقات بر اساس نظریه حدوث دهری ۶۲
- ۶۲-۵-۱- کارکرد حدوث دهری در تبیین علم الهی به جزئیات ۶۲

- ۶۳ ۲- ساختار ظرف دهر و فرازمانی بودن عالم
- ۶۳ ۱-۲- تمایز تحلیلی میان زمان، دهر و سرمد
- ۶۷ ۲-۲- ویژگی‌های ساختاری ظرف دهر
- ۶۷ ۱-۲-۲- حرکت، زمان و دهر؛ تبیین قاعده اجتماع متفرقات در وعاء دهر
- ۶۹ ۳-۲- کارکرد ظرف دهر در تبیین فرازمانی بودن عالم
- ۷۰ ۳- تفاوت علم الهی با زمان دهری
- ۷۰ ۱-۳- تمهید هستی‌شناختی
- ۷۱ ۲-۳- سرمدیت علم الهی و نفی دهریت از آن
- ۷۱ ۱-۲-۳- ماهیات عندالعقل و نسبت آن‌ها با علم واجب
- ۷۱ ۲-۲-۳- علم سرمدی الهی و حفظ اختیار مخلوق در دهر
- ۷۲ ۴- حضور اشیا نزد ذات واجب در مرتبه دهری
- ۷۴ نتیجه‌گیری فصل سوم
- ۷۷ مقدمه
- ۷۸ ۱- شرح نظریه صور مرتسمه
- ۷۸ ۱-۱- نظریه ارتسام صور در علم الهی
- ۷۹ ۲-۱- مبانی و پیش‌فرض‌های نظریه صور مرتسمه
- ۷۹ ۳-۱- واکاوی مفهومی «صور مرتسمه» و نسبت آن با علم الهی
- ۸۱ ۲- تحلیل علم فعلی الهی
- ۸۱ ۱-۲- علم خداوند به ذات خویش به نحو حضوری
- ۸۲ ۲-۲- نفی علم زائد و ترکیب در واجب‌الوجود
- ۸۲ ۳-۲- بداهت علم الهی و تمایز آن از تفکر و اکتساب در تبیین علم فعلی واجب‌الوجود

متعلقات علم است. این تمایز موجب می‌شود که علم واجب در حکمت مشاء، ساختاری واسطه‌مند داشته باشد و علم به جزئیات، نه به‌عنوان جزئیات زمانی، بلکه در قالب کلیات ثابت و غیرزمانی تبیین شود. بنابراین، قوت نظریه ابن‌سینا در حفظ بساطت ذات و ازلیت علم است، اما این قوت با محدودیت‌هایی در تبیین انضمامی علم به اشیای متغیر همراه می‌شود (ابن‌سینا، الشفاء؛ الاشارات والتنبيهات).

مرکز مدیریت حوزه های علمیة خوارهران

نتیجه گیری

تحقیقات نشان می‌دهد که مسئله «علم واجب الوجود» در اندیشه ملاشمسا گیلانی، ابن سینا و میرداماد، صرفاً یک بحث کلامی یا مفهومی نیست، بلکه بازتاب‌دهنده تفاوت‌های عمیق در مبانی معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی این سه دستگاه فلسفی است. این پژوهش که با روش توصیفی - تحلیلی و رویکرد تطبیقی انجام شد، نشان داد که هر یک از این حکما، بر اساس مبانی خاص خود در باب وجود، ذات الهی و نحوه تحقق اشیاء، تبیینی متمایز از علم واجب الوجود ارائه کرده‌اند.

نتیجه می‌گیریم که ابن سینا علم واجب الوجود را بر اساس فعلیت علی ذات و در قالب علم به کلیات علی تبیین می‌کند؛ تبیینی که هرچند ازلیت و بساطت علم الهی را حفظ می‌نماید، اما علم به جزئیات را تنها در چارچوب کلیات غیرزمانی ممکن می‌سازد. در مقابل، میرداماد با طرح نظریه ثبوت دهری اشیاء و تفکیک مراتب زمان، دهر و سرمد، کوشیده است راه‌حلی برای پیوند علم ازلی الهی با کثرت و تغییر عالم ارائه دهد؛ باین حال، تحلیل تطبیقی نشان داد که این نظریه همچنان بر نوعی واسطه وجودی میان ذات واجب و معلوم تکیه دارد (میرداماد، قبسات).

یافته‌ها حاکی از آن است که دیدگاه ملاشمسا گیلانی، با تأکید بر «انکشاف وجودی» و علم حضوری اقوی، از دو نظریه پیشین فراتر می‌رود. در این رویکرد، علم واجب الوجود نه حاصل صورت‌های علمی، نه مبتنی بر ثبوت دهری، بلکه عین تحقق و انکشاف غیرواسطه اشیاء در ذات واجب تلقی می‌شود. بدین ترتیب، علم، معلوم و ذات واجب در بالاترین سطح عینیت با یکدیگر قرار می‌گیرند (ملاشمسا گیلانی، رساله علم الواجب).

نتیجه پژوهش حاضر گویای این است که تفاوت اساسی این سه دیدگاه، در «نحوه تحقق معلوم» و «میزان واسطه‌مندی علم» نهفته است؛ به گونه‌ای که هرچه واسطه‌ها در تبیین علم الهی کاهش می‌یابد، عینیت علم و ذات تقویت می‌شود. راه‌حل پیشنهادی این پژوهش، توجه جدی به استقلال نظری ملاشمسا گیلانی در مکتب اصفهان و بازخوانی تحلیلی آثار او در کنار متون کلاسیک ابن سینا (الشفاء، الاشارات والتنبيهات) و میرداماد (قبسات) است. این رویکرد می‌تواند افق‌های تازه‌ای در مطالعات الهیات فلسفی و مسئله علم واجب الوجود در فلسفه اسلامی بگشاید و زمینه پژوهش‌های عمیق‌تر آینده را فراهم سازد.

در مقابل، تحلیل دیدگاه میرداماد نشان داد که وی با طرح نظریه ثبوت دهری اشیاء و تفکیک مراتب زمان، دهر و سرمد، کوشیده است مسئله تغییرپذیری معلوم را بدون خدشه به ازلیت علم الهی حل کند. در این تبیین، علم

واجب‌الوجود علمی حضوری است که به اشیاء در مرتبه دهری آن‌ها تعلق می‌گیرد؛ مرتبه‌ای که نه گرفتار زمان‌مندی است و نه به‌طور کامل با ذات الهی عینیت دارد. نتیجه این تحلیل آن است که میرداماد، با انتقال معلوم به ساحت دهر، واسطه‌ای میان ذات واجب و اشیای زمانی برقرار می‌کند. این راه‌حل، اگرچه مشکل زمان‌مندی علم را کاهش می‌دهد، اما همچنان بر نوعی واسطه وجودی در تحقق علم متکی است (میرداماد، قبسات).

اما تحلیل تطبیقی فصل نشان داد که نظریه ملاشمسا گیلانی واجد ساختاری متمایز و مستقل است. نظریه «علم حضوری اقوی» یا «انکشاف وجودی» در اندیشه او، نه در چارچوب علم حصولی قابل تبیین است و نه در قالب علم حضوری به معنای متعارف. ملاشمسا با نفی هرگونه واسطه، چه مفهومی و چه وجودی، علم واجب‌الوجود را عین تحقق و انکشاف ماهیات در ذات واجب می‌داند. بر این اساس، اشیاء نه در زمان و نه در دهر، بلکه در خود ذات واجب و به نحو غیرواسطه‌ای محقق‌اند و همین تحقق، عین علم الهی است. نتیجه این تحلیل آن است که در نظریه ملاشمسا، بیشترین میزان عینیت میان علم، معلوم و ذات واجب برقرار می‌شود (ملاشمسا گیلانی، رساله علم الواجب).

نتیجه می‌گیریم که تفاوت اساسی این سه دیدگاه، در «مبنای تحقق معلوم» و «سازوکار علم» نهفته است: ابن‌سینا علم را فعلیت علی ذات نسبت به کلیات می‌داند، میرداماد آن را حضور دهری معلوم نزد ذات تلقی می‌کند، و ملاشمسا علم را انکشاف محض و بی‌واسطه وجودی در ذات واجب‌الوجود می‌انگارد. این تفاوت ساختاری نشان می‌دهد که هرچه واسطه‌ها در تبیین علم الهی کاهش می‌یابد، عینیت علم با ذات افزایش پیدا می‌کند؛ امری که در نهایت در نظریه ملاشمسا به اوج خود می‌رسد.

در جمع‌بندی نهایی فصل، می‌توان نتیجه گرفت که نظریه ملاشمسا گیلانی، با وجود تأثیر تاریخی از حکمت مشاء و مکتب اصفهان، از استقلال مفهومی برخوردار است و تلاشی جدی برای ارائه تبیینی رادیکال‌تر از بساطت علم الهی محسوب می‌شود. تحلیل تطبیقی انجام‌شده نشان داد که این نظریه می‌تواند به‌عنوان الگویی بدیل در فهم علم واجب‌الوجود، به‌ویژه در مباحث مربوط به علم به جزئیات و نسبت علم با ذات بسیط الهی، مورد توجه پژوهش‌های آینده قرار گیرد و ضرورت بازخوانی متون فلسفی مهجور و مطالعات متن‌محور در فلسفه اسلامی را برجسته سازد.

پیشنادهای پژوهش

با توجه به نتایج این پژوهش که نشان داد اختلاف اساسی دیدگاه‌های ابن‌سینا، میرداماد و ملاشمسا گیلانی در باب علم واجب‌الوجود، نه در اصل عینیت علم و ذات، بلکه در «نحوه تحقق علم» و میزان واسطه‌مندی آن نهفته است، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی با تمرکز بر آثار کمتر بررسی‌شده ملاشمسا گیلانی، به‌ویژه رساله علم الواجب، به تبیین دقیق‌تر مبانی وجودشناختی و معرفت‌شناختی نظریه انکشاف وجودی پرداخته و امکان تعمیم این الگورا به سایر صفات الهی مانند قدرت و اراده بررسی کنند؛ امری که می‌تواند به بازخوانی جایگاه این نظریه در تطور الهیات فلسفی اسلامی بینجامد.

فهرست منابع

قرآن

منابع فارسی

۱. ابن سینا، حسین بن عبدالله، دانشنامه علائی (الهیات)، تصحیح محمد معین، بی جا: دانشگاه بوعلی سینا، بی تا.
۲. اردبیلی، عبدالغنی، تقریرات فلسفه امام خمینی، ج ۱، چاپ اول، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۱ش.
۳. افندی اصفهانی، عبدالله بن عیسی، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۵، چاپ اول، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۱ق.
۴. آشتیانی، جلال الدین، مقدمه منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج ۱، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۳ش.
۵. بهشتی، احمد، صنع و ابداع الاشارات و التنبیها (شرح نمط پنجم)، ج ۳، چاپ سوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۰ش.
۶. بیهقی، ابوالفضل، تاریخ بیهقی، ج ۱، به کوشش علی اکبر فیاض، تهران: ۱۳۵۰ش.
۷. ترکمان، اسکندر بیگ، تاریخ عالم آرای عباسی، ج ۱، تهران: نگاه، ۱۴۰۲ش.
۸. جوادی آملی، عبدالله، ریح مختوم (شرح اسفار)، ج ۲، قم: اسراء، ۱۳۹۰ش.
۹. _____، شرح حکمت متعالیه: اسفار اربعه، بخش چهارم، ج ۶، قم: اسراء، ۱۳۷۲ش.
۱۰. حلبی، علی اصغر، تاریخ فلاسفه ایرانی، چاپ دوم، تهران: انتشارات زوار، ۱۳۶۱ش.
۱۱. خفری، شمس الدین، شرح تجرید، چاپ اول، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۸۲ش.
۱۲. سجادی، سید جعفر، فرهنگ علوم فلسفی و کلامی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۵ش.
۱۳. سهروردی، شهاب الدین، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، ج ۲، تصحیح هانری کربن، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۸۰ش.
۱۴. طباطبایی، سید محمدحسین، اصول فلسفه و روش رئالیسم، قم: مرکز بررسی های اسلامی، ۱۳۵۱ش.
۱۵. غضبان، سید جعفر، فلاسفه شیعه، تهران: سازمان آموزش و پرورش اسلامی، ۱۳۶۷ش.
۱۶. فایدی، اکبر، نوآوری های منطقی ابن سینا و تأثیر آن در منطق ارسطویی، فصلنامه اندیشه دینی، انتشارات دانشگاه شیراز، شماره ۱۳، ۱۳۸۳ش.

۱۷. قزوینی، سید ابوالحسن، سه یادداشت بر کتاب قبسات، ضمن القبسات، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۷ش.
۱۸. کرین، هانری، تاریخ فلسفه در اسلام، ج ۲، ترجمه سید حسین نصر، تهران: امیرکبیر، ۱۴۰۳ش.
۱۹. مشکور، محمدجواد، فرهنگ فرق اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵ش.
۲۰. مطهری، مرتضی، شرح مبسوط منظومه، تهران: حکمت، ۱۳۶۹ش.
۲۱. _____، مجموعه آثار، ج ۵، تهران: صدرا، بی تا.
۲۲. ملاشمسا گیلانی، حاشیه تعلیقه فخری بر شرح الهیات تجرید قوشجی در مباحث قدرت و علم الهی، مقدمه و تصحیح: سید محمدعلی دیباجی و حسن محسن نژاد، تهران: مؤسسه حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۶ش.
۲۳. _____، مسالک الیقین فی بیان عمده اصول الدین، تصحیح علیرضا اصغری و طوبی کرمانی، چاپ اول، تهران: حکمت صدرا، ۱۳۹۲ش.
۲۴. _____، ریحانه الادب، ج ۳، تهران: کتابفروشی خیام، ۱۳۶۹ش.
۲۵. _____، کتاب احوال و اشعار شیخ بهایی، تهران: اقبال، ۱۳۹۹ش.
۲۶. _____، مسالک الیقین فی بیان عمده اصول الدین، تصحیح و تحقیق: علیرضا اصغری و طوبی کرمانی، چاپ اول، تهران: حکمت صدرا، ۱۳۹۲ش.
۲۷. ملاءصدرا، محمد بن ابراهیم، تعلیقه بر شرح حکمة الاشراق، در: قطب الدین محمد شیرازی، حکمة الاشراق، قم: بیدار، بی تا.
۲۸. ملکشاهی، حسن، ترجمه و شرح اشارات و تنبیهات، ج ۱، تهران: سروش، ۱۳۶۳ش.
۲۹. منتظری، سعیدرضا، زندیق و زندیق، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۸۹ش.
۳۰. موسوی خمینی، روح الله، تقریرات فلسفه امام خمینی، ج ۲، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۵ش.
۳۱. _____، دانشنامه امام خمینی، ج ۷، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۴۰۰ش.
۳۲. _____، شرح چهل حدیث، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۸ش.
۳۳. _____، شرح دعاء السحر، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۶ش.
۳۴. مهدوی، یحیی، فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۳ش.

۳۵. میرداماد، میرمحمدباقر بن محمد، مصنفات میرداماد، تصحیح عبدالله نورانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۱ش.

۳۶. نجمی زنجانی، محمد، ابن سینا و تدبیر منزل، تهران: چاپخانه ایران، ۱۳۱۹ش.

۳۷. نفیسی، سعید، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران، تهران: اساطیر، ۱۳۹۱ش.

۳۸. یارعلی کرد، فیروزجایی، نوآوری‌های فلسفه اسلامی: در قلمرو مابعدالطبیعه به روایت ابن سینا، قم: مؤسسه آموزش و پژوهش امام خمینی، ۱۳۸۶ش.

منابع عربی

۳۹. ابن سینا، حسین بن عبدالله، الشفاء (طبیعیات)، تألیف ابراهیم مدکور، قم: مکتبه المرعشی نجفی، ۱۴۰۵ق.

۴۰. _____، الاشارات و التنبیها، ج ۳، قم: نشر البلاغه، ۱۳۵۷ش.

۴۱. _____، الاشارات و التنبیها، ج ۳، به اهتمام سلیمان دنیا، قاهره، ۱۳۷۵ش.

۴۲. _____، التعليقات، ج ۱، تحقیق عبدالرحمن بدوی، قم: مکتبه الإعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.

۴۳. _____، المبدأ و المعاد، به اهتمام عبدالله نورانی، قم: مؤسسه مطالعات اسلامی، بی تا.

۴۴. _____، الإلهیات من الشفاء، تحقیق حسن حسن‌زاده آملی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۵ش.

۴۵. _____، الشفاء (الهیات)، مقاله هشتم، فصل ششم، قم: منشورات آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق.

۴۶. _____، الشفاء، البرهان، المقالة الأولى، الفصل الثالث و السادس، قاهره: الامیریة، ۱۳۷۵ق.

۴۷. _____، الشفاء: الیهیات، تصحیح ابراهیم مدکور، تهران: ناصرخسرو، ۱۳۶۳ش.

۴۸. _____، الیهیات شفاء، تصحیح سعید زاید، قم: مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق.

۴۹. _____، الاشارات و التنبیها، ج ۳، چاپ دوم، تصحیح سلیمان دنیا، بیروت: مؤسسه نعمان،

۱۴۱۳ق.

۵۰. _____، المباحثات، تحقیق محسن بیدارفر، قم: بیدار، ۱۳۷۱ش.

۵۱. _____، النجاء من الغرق فی بحر الضلالت، تهران: دانشگاه قم، ۱۳۷۹ش.

۵۲. _____، التعليقات، قم: مکتبه الإعلام الإسلامی، ۱۴۰۴ق.

۵۳. _____، النجاء من الغرق فی بحر الضلالت، تهران: دانشگاه قم، ۱۳۷۹ش.

۵۴. ابن عربی، محیی‌الدین، الفتوحات المکیه، ج ۲، بیروت: دار صادر، بی تا.

۵۵. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، ج ۱، ۳، ۴، ۱۱، ۱۲، چاپ پنجم، بيروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق.
۵۶. حرّ عاملی، محمدحسن، أمل الآمل، ج ۱، بی جا: همان، بی تا.
۵۷. خوانساری، محمدباقر، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، ج ۶، چاپ دوم، تهران: مکتبه اسماعیلیان، ۱۳۹۰ق.
۵۸. خویی، ابوالقاسم، مصباح الفقاهة، ج ۱، بی جا: بی نا، بی تا.
۵۹. زبیدی، مرتضی الحسینی، تاج العروس، بیروت: دار الهدایه، بی تا.
۶۰. صدرالمآلهین، محمد بن ابراهیم، الحکمه المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة، ج ۱، ۲، ۳ و ۶، چاپ دوم و سوم، بیروت: دار التراث العربی، ۱۹۸۱م.
۶۱. طباطبایی، سید محمدحسین المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۸، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۸۴ش.
۶۲. طوسی، محمد بن حسن، الاقتصاد الهادی إلى طریق الرشاد، بی جا، بی تا.
۶۳. طوسی، محمد بن محمد (نصیرالدین)، اجوبه المسائل النصیریة (بیست رساله)، به اهتمام عبدالله نورانی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۸۳ش.
۶۴. طوسی، محمد بن محمد (نصیرالدین)، اجوبه المسائل النصیریة (بیست رساله)، به اهتمام عبدالله نورانی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۸۳ش.
۶۵. طوسی، محمد بن محمد (نصیرالدین)، شرح الاشارات، ج ۳، قم: نشر البلاغه، ۱۳۷۵ش.
۶۶. طوسی، نصیرالدین، شرح الاشارات و التنبیها (مع المحاکمات)، تهران: نشر البلاغه، ۱۴۰۳ق.
۶۷. غزالی، ابوحامد محمد، المنقذ من الضلال، تصحیح محمد محمد جابر، بیروت: المکتبه الثقافیة، بی تا.
۶۸. فیروزآبادی، مجدالدین محمد بن یعقوب، القاموس المحيط، چاپ هشتم، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.
۶۹. قمی، شیخ عباس، فوائد الرضویة، قم: بوستان کتاب (دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۸۵ش.
۷۰. قونوی، محمد بن اسحاق صدرالدین، المراسلات، بیروت: دار النشر فرانز شتاينر، ۱۴۱۶ق.
۷۱. مدرس تبریزی، محمدعلی، ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه أو اللقب، ج ۴، چاپ سوم، تبریز: کتابفروشی شفق، ۱۳۷۴ش.
۷۲. معلوف، لوئیس، المنجد فی اللغه و الأعلام، بیروت: المکتبه الشرقیة، ۱۹۹۸م.

۷۳. ملاشمسا گیلانی، علم الواجب، نسخه خطی، بی‌جا، بی‌تا.
۷۴. _____، سه رساله فلسفی - کلامی، رساله دوم: «فی إثبات علم الواجب»، نسخه خطی، بی‌جا، بی‌تا.
۷۵. میرداماد، میرمحمدباقر بن محمد، القبسات، تصحیح مهدی محقق، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۷ش
۷۶. _____، الایماضات، در: مصنفات میرداماد، به کوشش عبدالله نورانی، تهران: انتشارات همایش بین‌المللی قرطبه و اصفهان، ۱۳۸۱ش.
۷۷. _____، التقديسات، در: مصنفات میرداماد، به کوشش عبدالله نورانی، تهران: انتشارات همایش بین‌المللی قرطبه و اصفهان، ۱۳۸۱ش.
۷۸. _____، خمسةالملکوت، در: مصنفات میرداماد، به کوشش عبدالله نورانی، تهران: انتشارات همایش بین‌المللی قرطبه و اصفهان، ۱۳۸۱ش.
۷۹. _____، رساله حدود العالم، در: مصنفات میرداماد، به کوشش عبدالله نورانی، تهران: انتشارات همایش بین‌المللی قرطبه و اصفهان، ۱۳۸۱ش.
۸۰. _____، الأفق المبین، در: مصنفات میرداماد، به کوشش عبدالله نورانی، تهران: انتشارات همایش بین‌المللی قرطبه و اصفهان، ۱۳۸۵ش.
۸۱. _____، الصراط المستقیم فی ربط الحادث بالقدیم، تحقیق علی اوجبی، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۸۱ش.
۸۲. _____، تقویم الایمان، تحقیق علی اوجبی، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۷۶ش.
۸۳. _____، رساله علم الباری تعالی، در: مصنفات میرداماد، به کوشش عبدالله نورانی، تهران: انتشارات همایش بین‌المللی قرطبه و اصفهان، ۱۳۸۱ش.

منابع انگلیسی

84. . Mir Dāmād, Muḥammad Bāqir, Al-Qabasāt, Edited by Maḥdī Moḥaqqueq, Tehran: University of Tehran Press, ۱۹۹۵.
85. _____, Al-Ishārāt wa-l-Tanbīhāt, Edited by Sulaymān Dunyā, Cairo: Dār al-Ma‘ārif, ۱۹۵۷.

86. _____, Al-Şirāt al-Mostaqīm fi Rabṭ al-Hādith bi-l-Qadīm, Edited by Aḥmad Owjabī, Tehran: Mīrāth-e Maktūb Research Center, ۲۰۰۲.
87. _____, Al-Ufuq al-Mubīn, Edited by Ḥasan Nājī Işfahānī, Tehran: Mīrāth-e Maktūb, ۲۰۱۳.
88. _____, The Collected Works of Mir Dāmād, Edited by ‘Abd Allāh Nūrānī, Tehran: Association of Cultural Works and Figures, ۲۰۰۲.
89. Avicenna (Ibn Sīnā), Al-Shifā’: Metaphysics, Edited by Ibrāhīm Madkūr, Cairo: Dār al-Kutub al-Miṣriyya, ۱۹۵۲.
90. Corbin, Henry, History of Islamic Philosophy, Trans. Sayyed Hossein Nasr, London: Kegan Paul, ۱۹۹۳.
91. Mullā Şadrā (Şadr al-Dīn Shīrāzī), Al-Ḥikma al-Muta‘āliyya fī-l-Asfār al-‘Aqliyya al-Arba‘a, Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, ۱۹۹۰.

مقالات علمی / پژوهشی

۹۲. ایرجی‌نیا، اعظم؛ حسنی کرکند، زهرا، «بررسی اعیان ثابته و صور مرتسمه همراه با نقد ایرادات ملاصدرا»، پژوهش‌های فلسفی - کلامی، سال ۲۰، ۱۳۹۷ش، شماره ۱.
۹۳. مصطفوی، زهرا، «آثار نظریه دهر و حدوث دهری در حکمت یمانی میرداماد»، فصلنامه اندیشه دینی، ۱۳۸۳ش، شماره ۲۲.
۹۴. موسوی خسروی، الیاس؛ کبیر، یحیی، «بررسی دیدگاه ملاشمسا گیلانی در مورد علم خداوند»، فلسفه دین، سال ۱۷، ۱۳۹۹ش، شماره ۲.
۹۵. نجفی، حسین؛ ناجی اصفهانی، حامد، «میرداماد و تدوین فلسفه شیعی؛ از تهذیب فلسفه سینوی تا نظریه حدوث دهری»، اندیشه فلسفی، ۱۴۰۳ش، شماره ۱۷(ب).

پایان نامه‌ها

۹۶. دیباجی، سید محمدعلی؛ محسنی‌راد، ...، «علم حضوری اقوی؛ دیدگاه ملا شمس درباره علم خدا به ماسوی»، فصلنامه اندیشه دینی، ۱۳۹۷ش، شماره ۲۲.

دائرةالمعارف

۹۷. مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، دانشنامه بزرگ اسلامی، ج ۴، مدخل «ابن سینا»، بی‌جا، بی‌تا